

*Бегалиева Толкун Ибирагимовна,
№11 К. Султанов атындагы орто мектеби,
кыргыз тили жана адабияты мугалими,
Кыргыз Республикасы, Алай району*

**БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫН МОДЕЛДЕШТИРҮҮГӨ
ЭКСПЕРИМЕНТТИК МАМИЛЕ**

*Бегалиева Толкун Ибирагимовна,
учитель кыргызского языка и литературы,
средняя школа № 11 имени К. Султанова,
Кыргызская Республика, Алайский район*

**ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЙ ВЗГЛЯД НА МОДЕЛИРОВАНИЕ
СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ**

*Begaliev T.I.,
Secondary school №11 named after K. Sultanova,
teacher of Kyrgyz language and literature,
Kyrgyz Republic, Alai district*

**EXPERIMENTAL VIEW OF MODELING
THE EDUCATION SYSTEM**

***Аннотация:** Макалада улуттук баалуулук менен жаңы технологиялар негиздеринин айкаштык өзөгү белгиленет. Автор педагогикалык изилдөөлөрүнүн көрсөткүчтөрүнө, натыйжаларына таянып, билим берүү системасын моделдештирүү үчүн – буга чейинки жана бүгүнкү мектеп, анын окуу-тарбия процессине «эксперименттик диагноздоочу аналитиканы» жүргүзөт. Актуалдуу маселени чечүүдө жаңы идеяларды, практикалык сунуштарды киргизет. Мектепте кыргыз тили жана адабиятын окутуу боюнча альтернатив программанын артыкчылыктарына токтолот.*

***Аннотация:** В данной статье рассматриваются основы сочетаний национальных ценностей и новых технологий. Автор предполагая показателей, результатов педагогических исследований: проводить «экспери-*

ментальную диагностическую аналитику» прошлую и сегодняшнюю школу, ее воспитательно-обучающегося процесса, для того чтобы моделировать систему образования. Анализируя актуальные проблемы, дает практические рекомендации и новые передовые идеи. Показывает лучшие стороны альтернативных программ обучения в школе кыргызского языка и литературы.

***Annotation:** This article discusses the basics of combining national values and new technologies. The author assumes the indicators, the results of pedagogical research: to conduct "experimental diagnostic analytics" of the past and present school, its upbringing and learning process, in order to model the education system. Analysis of actual problems asks research questions, offers practical recommendations and new innovative ideas. It shows the best aspects*

of alternative educational programs in the schools of Kyrgyz language and literature.

Түйүндүү сөздөр: негиздер айкаштыгы, эксперимент, диагноздук аныктама, бүгүнкү окуучу, мектеп, альтернатив программа.

Ключевые слова: основы сочетаний, эксперимент, диагностических определений, сегодняшний ученик, школа, альтернативная программа.

Key words: basics of combinations, experiment, diagnostic definitions, today's student, school, alternative program.

1. Улуттук баалуулуктар жана жаңы технологиялар негиздеринин айкалыштыгы.

Ар бир улуттун өзү мекендеген жер-суусу, андагы турак-жайы, өнөр жайы, чарбасы – материалдык баалуулуктары болсо, ар бир улуттун өзүнө гана таандык тили, илим-билими, маданияты – руханий баалуулуктары бар экени белгилүү. Улуттун материалдык жана руханий баалуулуктары:

1. Жеке инсан, анын калыптануу маданияты;
2. Үй-бүлө, анын жашоо-турмуш маданияты;
3. Коом, анын өсүп-өнүгүү маданияты негиздерин түзөт.

Бул негиздер ааламдашуу доорунда материалдык байлыктары – экологиялык таза-лык, экономикалык туруктуулук менен, ал эми руханий байлыктары – нравалык бийиктик, мамлекеттик мыйзамдуулук менен эпохалык жаңыланууда. Мындай жаңылануулардын алдыңкы сабында инновациялык технологиялар турат. Биздин кылымдагы илимий-техникалык жетишкендиктер Билим берүү системасын санариптештирип: медиа жана интернет булактары, электрондук китепкана, электрондук журнал, электрондук күндөлүк, электрондук көзөмөл, электрондук сабактар, интерактивдүү усулдар, электрон-

дук интерактивдүү доска, онлайн тесттер, онлайн курстар, онлайн олимпиадалар ж.б. жаңы технологиялар негизин киргизди.

Анын таасирлери жөнүндө бир кызык фактыны мисал келтирейин. 2019-жыл – “Өлкөнүн аймактарын санариптештирүү жылына карата” (1-сентябрь 2019-жыл) “Бүгүнкү күндүн жана санариптик келечектин кесиптери” деген темада ачык тарбиялык сабак үчүн мастер-класс даярдалып, сабак өтүлө баштаган. Теманын “Санариптик” деген термини “САН+АРИП” – ЦИФРАЛЫК-ЭЛЕКТРОН” – “Цифралык башкаруу байланышы” – экени түшүндүрүлүп, окуучуларга: “Санариптик келечектин кесиптери” жөнүндө өз ой-пикирлерин айтуусу сунушталган. Күтпөгөндөй Бегадил кызы Асемдин (11-класс) айткандары талкуу жаратты. Анын сөзүн өзгөртпөй берсем: “Санариптештирүү – келечекте бардык кесиптерди жоет. Жок кылат. Келечекте мугалимдер да керек болбойт. Сабактар электрондук окулат. Балдар бакчасына тарбиячылар да керек эмес. Электрондук-роботтор иштешет. Ал эмес, төрөгөн баланды да үйдө электрон-робот багып, тамак берип карай берет. Электрондук базар, электрондук тамак-аш жасоо... Демек, кесиптин деле кереги жок” – деген скептик көз караш. Албетте, Аземге башкалардын реалдуу ойлору жана сабактын жүрүшүндөгү “дүйнөлүк, россиялык, кыргызстандык эмгек рыногундагы” көп суралуучу кесиптер жөнүндө маалыматтар аркылуу туура багыт берилди дечи. Ооба, бүгүнкү күндү да, келечекти да электрондук байланыштарсыз элестетүү мүмкүн эмес. Менин айтайын дегеним, жаңы технологиялардын негиздери: жандуу сөз, жандуу жөндөм, жандуу иш-аракетке ээ тарбиячылардын, мугалимдердин ордун алмаштыра албайт. Азыркы жаңы технологиялар менен катар Сухомлинский В.А., Амонашвили Ш., Гузик Н.П., Шаталов В., Исаков Б., Бекбоев И. ж.б.

дидактиктердин идеялары жана мыкты педагогдордун жаңы ысымдары улантылып, биздин цивилизацияны суктандырган “Фин кереметиндей” билим берүү системасынын жашашы зарыл. Жаңы технологиялар окуучуларды “Виртуалдык жасалма дүйнө” менен алектенип, табигыйлыктан ажырап калуусун шарттоого тийиш эмес.

Жаңы технологиялардын негиздери:

1. Окуучу, анын билим алуу иш-аракети үчүн;

2. Мугалим, анын педагогикалык ишмердиги үчүн;

3. Билим берүү системасы, анын “Мамлекеттик стандартты” ишке ашыруусу үчүн кызмат аткарат.

Эгерде улуттук баалуулуктардын маданий негиздери менен жаңы технологиялардын кызматтык негиздерин айкалыштырып карасак:

Улуттук баалуулуктардын маданий негиздери	Жаңы технологиялардын кызматтык негиздери
1. Жеке инсан: акыл-эс маданияты 2. Үй-бүлө: жашоо маданияты 3. Коом: өнүгүү маданияты	1. Окуучу: билим аракети 2. Мугалим: ишмердик аракети 3. Билим берүү системасы 4. Стандарттык аракети

болсо, анда негиздер айкалыштыгынын өзөгүн – **жеке инсан – окуучу бала – балдар** түзөт да, коом жана үй-бүлө, Билим берүү системасы жана мугалим – **“балдардын дени сак, эстүү, бактылуу калыптандырылышына”** милдеттенет, – деп тыянак чыгарууга болот. Демек, баалуулуктар жана технологиялар негиздери бүгүнкү окуучулардын ден соолугу менен акыл-эсине зыян келтирбегендей, келечек бактысынан адаштырып, тоскоолдук кылбагандай колдонулушу керек.

2. Билим берүү системасын моделдештирүү үчүн “эксперименттик диагноздоо”.

Билим берүү системасынын “Жаңы стратегиясы” моделдештирилүүгө тийиш болсо, анда ал буга чейинки жана бүгүнкү билим берүү системасынын “диагноздук аныктамалары” аркылуу жүрүшү керек. Маселени кененирээк кароо максатында темадагы “система”, “модель”, моделдештирүү (модели-

ровать), “эксперимент”, “диагноз” деген терминдерди чечмелөөгө туура келет.

Система – “Бүтүн, бөлүктөрдөн түзүлгөн туташтырылган” деген түшүнүк. (В.В.Иванов. “Школьный словарь иностранных слов” Москва-1990. 191-б)

Модель – “Бир буюмдун үлгүсү, кеби, конструкциясы, геометриялык чиймеси, өзүндөй чоңойтулган же кичирейтилген үлгүсү, кеби” деген түшүнүк.

Моделировать – “Учурдун талабына дал келгендей өркүндөтүү, заманбап жаңылоо, өзгөртүү” деген түшүнүк. (В.В.Иванов. “Школьный словарь иностранных слов”. 140-б).

Эксперимент – “Колдонуп сынап көрүү, текшерүү” деген түшүнүк.

Диагноз – “Ооруну табуу, белгилөө” деген түшүнүк. (К.К. Юдахин. “Орусча-кыргызча сөздүк” Москва-1957. 160-б)

Түшүнүктөрдөн каралып жаткан маселенин: “Билим берүүдөгү бүтүндүн бир бөлүгү – балдардын он жылдан ашык өмүрү

калыптандырылган – мектеп, андагы окуу-тарбия процессинде **(билим сапаты үчүн кымындай да пайдасы жок, убакытты жана күчтү текке коротуучу)** тажрыйбалык сыноолор көрсөткөн иштерди таап, белгилеп, анын азыркы учур талабына ылайык өзгөртүлгөн үлгүгө келтирилиши" – деген негизги мааниси такталат.

"Эксперименттик диагноздоо "идеясы жакынкы беш жыл аралыгында жүргүзүлгөн педагогикалык изилдөөлөрдөн алынды. Изилдөөлөрдө: ар жыл сайын жогорку (9-10-11-кл.) класстарды (мурунку классты да) сентябрь, октябрь айларында "диагноздук мезгилден" өткөрүлгөн. Диагноздук мезгилде ар бир окуучунун жалпы (адамдык) жана жеке (билимдик) абалына – **"кантип, эмнеден, кандайча – өзүнүн үстүндө иштөөсү"** солгундагандыгы, эми аны кайсы тараптан, кандай машыгуулар менен **"Кайра калыбына келтирүү"** керектиги аныкталган. Айрым окуучуларда диагноздоо ар кандай мүнөздө кийинки чейректерде да байкалган. Дал ушул диагноздук мезгилдин изилдөөлөрүнүн жыйынтыгынан жогорку (9-10-11-кл.) класстардын окуучуларынын:

- 10-15%"жакшы" – "4-5ке" окугандар;
- 50-60%"окуса окуй турган, бирок эмнегедир орто саар" – "3-4кө" (бир-эки"5ке") окуй тургандар;
- 20-25% "орто" – "3кө" ("начар" – "2ге" эле) окуй тургандар тузө турганы белгилүү болгон.

Бул көрсөткүч боюнча ар бирине өзүнчө талдоо жүргүзсөк: анда "жакшы" – "4-5ке" окугандардын арасында билими ("5тен" жогору баа койгудай) мыктылары да, жеңил котормолонуп жетишкени да кездешсе; ал эми "окуса окуй турган", бирок эмнегедир "орто саар" – "3-4кө" окуй тургандардын арасында билимге чындап киришсе "жакшы окугандарды" басып өтө тургандары да, окуусу бирде жанданып, бирде басандагандары да,

"Окусам!" – дегени менен ага шарты (иши көп, сабактан калат) жоктору да, жөн эле кайдыгер келип – кеткени да болсо; ал эми "орто" – "3кө" ("начар" – "2-3кө") окугандардын арасында башталгыч класстардан эле көңүл бурулбай калганы да, "начар окуйт" деген сөз мугалимдери, классташтары, ата-энелери тарабынан биротоло энчиленип берилип, эми эч кызыкпаганы да, канча аракет кылып, күнүгө сабакка келсе деле "үчтөн" башы көтөрүлбөгөнү да бар. Кызыгы, изилдөөлөр көрсөткөндөй "орто саар", "орто", "үчтүктөр" арасында – аракетин – мектеп жылдарында магдырап уктап жаткандай, өз мезгили келгенде керектүү билимди өздөштүрүп үлгүрө турган (турмуштан – "4-5ти" алуучу) жөндөмдүүлөрү басымдуу.

"Диагноздук мезгил" менен катар өзүмдүн педагогикалык ишмердигим:

"Кыргыз тилин жана адабиятын" окутуунун усулдары, сабак, программа, план-конспекти ж.б. изилденди. Изилдөөлөрдө: көрсөткүч боюнча бир класстын 50%тен ашык, көпчүлүгүн түзгөн – "окуса окуй тургандарды" "үчтөн төрт бешке" жылдырып өздөштүрсө болобу? Быйыл гана, мектепти бүтүрөр чакта "диагноздолуп" – "артта калган жылдар – аксаган билимдер – өзүнүн үстүндө иштөө" жөнүндө билип, ойлонуп, эми да кеч эмес экенин түшүнгөн окуучулардын аракетин 5-6 айлык кыска мөөнөттө ишке ашыруучу даяр усул барбы? Кайсы усулду колдонуу керек? Традициялык усулдубу, же традициялык эмес усулдубу? Мындай шартта жаңы ыкмаларды табуу керекпи? Жаңы ыкмалар канчалык деңгээлде натыйжа берет? Өздөштүрүлбөй калган бөлүмдөрдү бириктирип түшүндүрүү үчүн "Альтернатив программа" түзүү зарылбы? Практикалык машыктыруу үчүн кантип убакыт табуу керек? Окуучу менен индивидуалдык иштөөгө кантип үлгүрсө болот?" ж.б. суроолорго жооптор изделди.

Изилдөөлөрдүн жүрүшүндө педагогикалык ишмердигиме мамилем өзгөрүп, бир катар изденүүлөр менен:

1. Жазуу ишине машыктыруу
2. ЖРТга ар тараптан машыктыруу
3. Акын-жазуучулардын өмүр чыгармачылыгын "таяныч-конспекти" менен окутуу
4. Кыргыз тилинин грамматикасын "альтернатив программа" менен окутуу
5. Чыгармаларды "маалымат топтомдор" менен окутуу
6. Кеп маданиятын калыптандыруу
7. Ч. Айтматовдун чыгармаларын "альтернатив программа" менен окутуу
8. Тыныш белгилерди тексти изилдөө аркылуу үйрөтүү ж.б. эксперименталдык тажрыйба пайда болду.

Эксперимент: мугалим үчүн

- Альтернатив программа, маалыматтык топтом

- Таяныч каражат, тексттер, тесттер

Эксперимент: окуучу үчүн

- Өзүнүн үстүндө иштөө – машыгуулар
- Билимин калыбына келтирүү, колдонуу (турмушта пайдалануу)

Эксперимент: окуу процесси үчүн

- Изилдөө – диагноздук мезгил
- Сыноо жана байкоо жүргүзүү
- Натыйжа жана жыйынтык иштеринен турду.

Эксперименттин басымдуу бөлүгүн машыктыруучу практика түздү. Тынымсыз машыгуу спортто, искусстводо ийгиликтерге жетиштиргендей, билимде да көздөгөн максатка жеткирди. Мисалы: Жазуу ишине машыктыруунун жүрүшүндө "окуса окуй тургандардын" көбү – "жакшы" окуй тургандардын, ал эми "жакшы" окуй тургандар – "чыгармачылык" баскычка которулду.

(Т. Бегалиева "Кыргыз тили жана адабиятын мектепке окутуу боюнча экспери-

менттик изденүүлөр" китеби. Бишкек – 2019-ж. 3-8-21-б).

Андыктан темадагы "...мектеп, анын окуу-тарбия процессинде билим сапаты үчүн кымындай да пайдасы жок, убакытты жана күчтү коротуучу" – деп диагноздук белгиленген иштерди таап, аларды "азыркы учур талабына ылайык өзгөртүлгөн үлгүгө" келтирүү үчүн, **буга чейинки жана бүгүнкү окутуучулар менен окуучуларга** (кудум эле жогорку 9-10-11-класстардын окуучуларынын адамдык-билимдик абалын изилдөөдөн алынган көрсөткүчтөр сыяктуу) **изилдөөлөрдү жүргүзүп**, билим берүү системасын мындан ары жаңылоону моделдештирүүгө төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот.

1. Буга чейинки жана бүгүнкү окутуучулар сабакка кереги бар да, кереги жок да жетекчилик, текшерүүчү ж.б. талап кылган 10дон 20га чейинки папка-документтерди кагаз иштери менен толтурууга убактысынын көп бөлүгүн коротуп, сабакка даярдануу, сабак өтүү, окуучулар менен жандуу иштөө экинчи планга жылдырылса, эми мындан ары окутуучулар убактысынын басымдуу бөлүгүн (айрым папка документтерден колун бошотуп) сабакка даярдануу, сабак окутуу, окуучулар менен иштөө үчүн жумшай алгыдай шарттар каралууга тийиш.

2. Буга чейинки жана бүгүнкү күндө класстагы ар бир окуучу жаңы теманын үстүндө мугалим менен биргеликте машыгуу үчүн (класстагы окуучулардын санына жараша) аз өлчөмдөгү 0,5 – 1 минуттук "индивидуалдык иштөө убактысына" туура келип, же такыр жекече машыктырылбай, билим жагынан аксап калган болсо, эми мындан ары ар бир окуучу өзгөчө так жана табигый илимдер, тилдерди үйрөнүү сабактарында 3-5 минуттук (8-10 минут) мугалим менен биргеликте түшүнүп, практикалык

машыктыруучу – “индивидуалдык иштөө убактысына” ээ болуусу керек.

3. Буга чейинки жана бүгүнкү окутуучулар көп саат алып, көбүрөөк акча иштеп табууну көздөшүп, (Мисалы: Кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун жумасына босого жүктөмү – 18 саат) бирок жумасына - 18 саат окуткан мугалим – структурасын кыскартып жазган күндө да, азы 18ден 36 бетке чейин план-конспекти жазып, күнүгө 4-5 сааттан сабак окутуп, (а чынында, 18-20 саат – акчасы көп, мугалимдин өзүнүн пайдасы үчүн жакшы болгону менен) шашылган, жык-жыйма ритмде сабактын сапатын төмөндөтүп, сабактан тышкаркы учурда окуучулар менен иштегенге колу бошобой келген болсо, эми мындан ары окутуучулардын жумалык жүктөмү – 12-14 сааттан ашырылбай, ушул эле 12-14 саат үчүн 18 сааттык өлчөмдөгү айлык акы төлөнүп берилип, азы 20-30 беттик план-конспекти жазып, күнүгө 3-4 (2-3) сааттан сабак окутуп, бош убактысында сабактын сапатын жогорулатуучу керектүү адабияттарды, (адабий чыгармаларды ж.б. илимий-публицистикалык макалаларды) китептерди окуганганга, каражаттарды таап колдонгонго, чыгармачылык изденүүлөргө, окуучулар менен кошумча сабактарды өтүүгө, ийрим ж.б. иштерди жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк алуусу зарыл.

4. Буга чейин жана бүгүнкү окуучулар мектепте алган баалары менен жиктелип, "үчкө окугандар" – кемсинтиле басмырланып, ал эми "жакшы окугандар" – сүймөнчүлүккө ээ, мактоого алынып, (а турмуш чындыгы менен мугалимдин койгон баасы алдагачан дал келбей, мектепти "начар бүтүргөндөрдүн" жашоодогу өз ордун табуусу менен далилденип) теңсиздиктерде калыптандырылып (баланын баа менен ченелгис жеке жөндөмү, адамдык сапаты, өмүрү, ден соолугу, инсандык келечеги

сырдуу аздектелбей) келген болсо, эми мындан ары мектеп, анын окуу-тарбия процесси: башталгыч класстарда – ар бир бала эстүү, ар бир бала жөндөмдүү, ар бир балада жакшы делинип, балдар бири-биринен айырмаланбай, таанып-билүүнүн жөнөкөй негиздери (сүрөт, музыка оюн, сейил ж.б.) менен окутулуусуна; 5-9-класстарда – балдар өздөрүнүн каалоосу менен жөндөмүнө карай физика-математикалык, тилдер, табигый илимдер, көркөм-эстетика жана жөнөкөй класстарда окууну тандашып, билимдердин багыттык тереңдетилип окутулуусуна; 10-11-класстарда – жогорку окуу жайына тапшырууга жана бүтүрүү экзамендерине даярдоочу практикалык машыктыруучу программалар менен окутулуусуна шарттарды түзгөндөй моделдештирилүүсү талапка ылайык келет.

Кыргыз билим академиясынын президенти Алмазбек Токтомаматовдун "Канткенде Билим берүү системасы Кыргызстанды өнүктүрүп кетет?" деген макаласында: "Билим берүү системасы абдан консервативдүү, ал дароо өзгөрбөйт, аны өзгөртүү үчүн жылдар керек. Азыр жасалып жаткан иштердин жыйынтыгын болжолдуу түрдө алды 4-5, арты 10-15 жылда көрүүгө болот. Эгер ушундай болсо, анда билим берүү системасы дайыма эле турмуштан артта калып жүрө береби?!"

Буга кошумча, акыркы изилдөөлөргө ылайык, алынган билим 5 жылдан кийин эскирип калууда. Андай болсо, окуучу мектепти бүткүчө 2 жолу, жогорку окуу жайына тапшырса, аны аяктагыча 3 жолу эскирип калууда. Андай эскирип калган билимди эмне үчүн алып жатабыз?!

Негизи билим берүү системасы коомдон алдыда жүрүп, аны багыттап, ага жол көрсөтүп турушу керек эле да. Андай болбогондо билим берүү системасынын кереги болбу?

Бизде аналитика маселеси колго алынбай калган да, педагогика илиминин абалы чеке жылытарлык эмес. Аналитиканы күчөтүп, илимди өнүктүрүү менен катар бир нече маселени да чечүүгө туура келет." – деген пикирин да ("Шоокум" журналы №4. Сентябрь, Октябрь. 2020-ж. 8-9-10-б) буга чейинки жана бүгүнкү билим берүү системасына карата айтылган "диагноздук аныктамалар" деп кароого болот. Жогоруда билим берүү системасын моделдештирүү үчүн сунушталган "эксперименттик диагноздоо" боюнча илимий-практикалык изилдөөлөр "аналитиканын бир формасы" катары кызмат аткарат.

2. Альтернатив программанын артыкчылыгы.

Менин кыргыз тили жана адабияты боюнча эксперименттик иштеримдин негизги бөлүгү "альтернатив программадан" турат. Альтернатив программа менен иштөө мамлекеттик программанын айрым кемчилдиктерин жоюп, окутуунун сапатын жакшыртат.

Терминди түшүндүрсөм: "Альтернатив" – "Экинчи бирин тандоо мүмкүнчүлүгү, же болбосо бир неченин бири-бирине алмаштырган мүмкүнчүлүктөрү, же мүмкүн болгон, айырмаланган жалгыз артыкчылыгы" деген маани. (В.В. Иванова "Школьный словарь иностранных слов", Москва – 1990, 23-бет).

Альтернатив программа менен теманы, же бир нече теманы, же бир чоң бөлүктү окутуу үчүн, мамлекеттик программага ылайык, окутууга ыңгайлуу башка темаларды түзүп, көлөмүн тандоо менен ишке ашырылды. Альтернатив программанын артыкчылыктарынын бири – кыргыз тили сабагында – "Билимди кайра калыбына келтирүүчү" машыктырма усулу болсо, дагы бири – адабият сабагында – "Акын-жазуучулардын өмүр чыгармачылыгын" жа-

на чыгарманын "маалымат топтомдору" менен жеткиликтүү изилдеткен усулу болду. Альтернатив программа аркылуу гана ар бир сабактын (белгилүү убактысында) окуучуларды "Жазуу ишине (жат жазуу, баяндама, же текст менен иштөө) машыктырып сабаттуулукка жана кеп маданиятына көнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрү табылды.

Мисалы: 11-класстын "Кыргыз тили" китебиндеги 5-11-класстардын программасын жалпылаштырып системалаштырган (кайталоочу) практикасы аз каражаттары: Жалпы Республикалык тестирилөөдөгү "Кыргыз тилинин практикасы", "Окуп түшүнүү", "Сүйлөм толуктоо", "Окшоштуктар" ыкмаларынын логикалык талаптарына жооп бербегендиктен, ЖРТга даярданууда окуучуларды кызыктырып канааттандырбайт. Андыктан, "Тестирилөөгө комплекстүү даярдоо" эксперименти үчүн бүтүрүүчүлөргө изилдөө жүргүзүлүп: көркөм стиль боюнча – 35 саат, публицистикалык стиль – 12 саат, илимий стиль – 15 саат, иш кагаздары – 32 саат: жалпы – 94 саат темалардан турган "Эксперименттик альтернатив программа" сунушталган. Бул программада" токтом, арыз, маалымдама, буйрук, макала, очерк ж.б. бир нече түрлөрү салыштырылып, практикалык тапшырмалар менен берилген. Окуучулар программаны карап чыгышып, андан өздөрү билбеген, өздөштүрүлбөй калган темаларды белгилеп көрсөтүшкөн. Жыйынтыгында: окуучулардын – 54% иш кагаздары, 28% илимий-публицистика, 16% көркөм стиль боюнча практикалык машыгууга муктаж экендиги аныкталган. Өзгөчө бүтүрүүчүлөргө кыргыз тилинин лексика, морфология, синтаксис боюнча талдоолор үчүн түзүлгөн – машыктыруучу "альтернатив программа" өтө жаккан. Ал кыска мөөнөттө комплекстүү түрдө билимдерин калыбына келтиргендиктен ийримдин саба-

гында “индивидуалдык машыгууну” каалашкан.

Альтернатив программа эксперименттик сыноолор менен изилденген ийгиликтүү натыйжаларга ээ. Анын бири” Форматтык изилдөө презентациясы” менен сыналган “Кандай гана мыкты идеал жазуучу” Ч.Айтматовдун “Тоолор кулаганда” романы жана кыргыз тили сабагында “Мамлекеттик тилдин деңгээлдери” талабына ылайык эне тилинде сүйлөөнүн “активдүү сөз минимумун” изилдеткен “Чыгарманын текстиндеги сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр” деген альтернатив темалар окуучулардын жаңыча иштөөсүнө мүмкүнчүлүктөрдү пайда кылды.

9-класстын “Кыргыз тилин” окутуу программасында “Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр”: Каратма сөз – 2 саат, Киринди сөз – 3 саат, Сырдык сөз – 2 саатка бөлүнүп окутулса, альтернатив программанын 1-сабагында, бир саатта эле Каратма, Киринди, Сырдык сөздөрдүн теория-практикасы таяныч-каражат аркылуу маанилик айырмачылыктары, пунктуациялык ж.б. окшоштуктары салыштырылып окутулуп, машыгуучу чакан текстти иштеген соң, жат жазуу да алынат. Программанын калган 5-6-саатында китептеги көнүгүүлөрдөн тышкары, адабий китептердеги көркөм тексттерден изилдеп үйрөнүшөт. Окуучуларга теманы майдалап үйрөнгө караганда (айрым окуучулар унутуп калышат) топтоштурулуп, ар бир сабакта көрүп турган таяныч - кабыл алууга жеңил, эске тутууга оңой. Альтернатив программанын "бирдиктүү теориясы жана машыктырууга мол практикасы" өздөшүүнү жакшыртат.

Мисалы: Быйылкы окуу жылында “Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдү” үйрөнүү үчүн 9-класстын окуучулары:

1. Айтурган: Б.Чотурованын "Ак булуттар алып кеткен Асанкалый Керимбаев" китебин;

2. Нурболот: Лора Инголд Уайдердин “Прериядагы үй” китебин;

3. Элнура: Кетрин Петерсон, Жан Петерсондун “Таш жүрөк” китебин;

4. Бурмагүл: “Боз үй” жөнүндө маалымат колдонмо (Астед уюму) китебин;

5. Сауле: Бектенов, В.Горячиктин “Смех Куйручука” китебин;

6. Марат: А.Эркебаевдин “Жаныш-Байыш эпосу” китебин;

7. Нурзат: Пем Муньос Райандын “Кыялкеч Еспаренса” китебин;

8. Элдияр: Проспер Мераниндин “Кармен” опера-спектаклин;

9. Феруза: Джек Лондондун “Ак азуу” китебин;

10. Айгерим: Абайдын ыр (казак тилинде) китебин;

11. Эрлан: Марк Твендин “Хеклберри Финндин жоруктары” китебин окуп, сабакта бир эле мезгилде чыгарма сюжетин (4-5 минут) сүйлөп берип, ага кошумча чыгарманы окуп жатканда жазып алган Каратма, Киринди, Сырдык сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү (эки баракта) тапшырып, ошол эле учурда чыгарманын окуясы, же каарманына байланыштуу өзү түзгөн сүйлөмдөрдү доскага жазып, тыныш белгилерин коюшкан. (22 беттен турган окуучулар жазып алган "Сүйлөмгө мүчө боло албаган" сөздөрдүн тексти макалынын көлөмүнө батырылбагандыгы үчүн кечирим сурайм).

Жыйынтыгында: “Чыгарма текстиндеги сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдү” үйрөнүп гана чектелбестен, ар түрдүү географиялык алкактардын жашоо өзгөчөлүгү, ар түрдүү элдердин маданияты менен таанышышты. Бул п.и.д., профессор С.К. Рыспаевдин: "Эне тилин дүйнөнү таанып-билүүнүн каражаты жана чындыкты чагылдыруунун куралы, ошондой эле башка окуу предметтери боюнча билим алуунун куралы катары колдонууга көнүктүрүү. Эне

тили аркылуу улуттук баалуулуктарды, жалпы адамзаттык рухий дөөлөттөрдү өздөштүрүүгө, барктап-баалоого үйрөтүү" деген кыргыз тилин окутууга койгон максатын жана милдетин ишке ашырды. [1, 52-57-б.]

Адабияттар:

1. Рыспаев С.К. Кыргыз тилин эне тили катары окутуу боюнча окуу китептерин түзүүдө жетекчиликке алынуучу дидактикалык жана методикалык талаптар. // Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары. №2 (45), – Бишкек – 2008. 52-57-б.
2. Бегалиева Т. Кыргыз тилин жана адабиятын мектепте окутуу боюнча эксперименттик изденүүлөр. – Бишкек – 2019. – 8-25-б.
3. Иванова В.В. Школьный словарь иностранных слов. Москва, 1990. – 140-191-242-б.
4. Юдахин К.К. Орусча-кыргызча сөздүк. – Москва, – 1957. – 160-б.
5. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги. “Мамлекеттик тилди билүү деңгээлине коюлган талаптар” А1, А2, В1, В2, С1, Бишкек – 2017., 7.
6. Токтомаматов А.Д. Канткенде билим берүү системасы Кыргызстанды өнүктүрүп кетет. – "Шоокум" журналы № 4. Сентябрь, Октябрь. 2020. 8-9-10-б.

Рецензент:

**Мамбетакунов У.Э.,
педагогика илимдеринин доктору, профессор**